УДК 811.161.2’373.612:929Грінченко
DOI https://doi.org/10.32782/philspu/2025.11.3

РИСИ МОВНОГО ПОРТРЕТА БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Видайчук Тетяна Леонідівна,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови
факультету української філології, культури і мистецтва
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
ORCID ID: 0000-0001-7290-0006
Web of Science: AEB-4380-2022
Scopus Author ID: 58949659000

У статті зроблено спробу окреслити основні риси мовного портрета Бориса Грінченка як видатної мовної особистості періоду формування модерної української нації. При цьому опис (портрет) мовної особистості не ототожнюється з описом мови художніх творів письменника, а вимальовується переважно на основі формального і неформального спілкування через листування з друзями та однодумцями. Дослідницьку увагу сконцентровано на окремих рівнях лінгвоперсони – лексичному, морфологічному, словотвірному. Особливу увагу приділено орфографічним рисам мовного портрета, адже йдеться про час в історії української мови, коли відбувалось становлення єдиної літературної мови та пошуку принципів правопису для неї.

Матеріалом дослідження стали понад двісті егодокументів Бориса Грінченка, датовані 1883, 1884 і частково 1885 роками – часом учителювання на Слобожанщині. Для їх наукового осмислення та цілісного вивчення мовної особистості застосовано методологію епістеміології та лінгвоперсонології. Це дало можливість репрезентувати окрему мовну індивідуальність у всьому обширі її виявів – часовому, просторовому, еволюційному, культурно-естетичному, соціумному, лінгвокультурологійному тощо.

У результатах дослідження розділено лінгвоіндивідуацію (спонтанну потребу Бориса Грінченка реалізуватися в мові і через мову) та лінгвоіндивідуалізацію (осмислене прагнення Бориса Грінченка набути мовної самості, впізнаваності, вправності в оперуванні мовними засобами).

У висновку постулюється думка, що визначні мовні особистості встановлюють мовні пріоритети й продукують мовні цінності в мовному колективі, а мовну особистість Бориса Грінченка за функціональним статусом можна порівняти з особистостями Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Івана Франка та інших класиків-реформаторів українськомовного простору нашого минулого.

Ключові слова: *Борис Грінченко, мовний портрет, лінгвоперсонологія, українська мова, історія української мови, історія літературної мови.*

Vydaichuk Tetiana. Features of the linguistic portrait of Borys Grinchenko

The article attempts to outline the main features of the linguistic portrait of Borys Grinchenko as a prominent linguistic personality of the period of the formation of the modern Ukrainian nation. At the same time, the description (portrait) of the linguistic personality is not identified with the description of the language of the writer's literary works, but is drawn mainly on the basis of formal and informal communication through correspondence with friends and like-minded people. Research attention is concentrated on individual levels of the linguistic personality – lexical, morphological, word-formation. Special attention is paid to the orthographic features of the linguistic portrait, yet, this is a time in the history of the Ukrainian language when the formation of a single literary language and the search for spelling principles for it took place.

The material for the study was more than two hundred of Borys Grinchenko's egodocuments, dated 1883, 1884 and partly 1885 – the time of his work as a teacher in the Slobozhanshchyna. For their scientific understanding and complete study of the linguistic personality, the methodology of epistemology and linguopersonality was applied. This made it possible to represent a separate linguistic individuality in all its broader manifestations – temporal, spatial, evolutionary, cultural and aesthetic, social, linguocultural, etc.

The results of the study distinguish between linguoindividuation (Borys Grinchenko's spontaneous need to be realized in and through language) and linguoindividualization (Borys Grinchenko's conscious desire to acquire linguistic independence, cognizableness, and skill in operating linguistic means).

The conclusion postulates the idea that outstanding linguistic personalities establish linguistic priorities and produce linguistic values in the linguistic collective, and the linguistic personality of Borys Grinchenko can be compared in functional status with the personalities of Ivan Kotlyarevsky, Taras Shevchenko, Ivan Franko and other classic reformers of the Ukrainian-speaking space of our past.

Key words: *Borys Grinchenko, linguistic portrait, linguopersonology, the Ukrainian language, history of the Ukrainian language, history of the literary language.*

Вступ. У вересні 2023 р. в Університеті Грінченка розпочалася робота над науковим проєктом «Літопис життя і творчості Б.Д. Грінченка», її першим етапом стало опрацювання приватних листів, щоденника, окремих записів. Індивідуальна біографія Бориса Грінченка стала вимальовуватися як зображення його особистості в подвійному вимірі: у ній особисті мотиви поєднані з цінностями інтелектуальної спільноти тієї доби.

Особливу увагу привернула здатність Грінченка-вчителя, громадського діяча, письменника, того, кого по праву можна вважати одним із лідерів нації, до мовленнєвих вчинків, які дають можливість побачити

й усвідомити його соціокультурну належність, освіту, ідеологічні та політичні переконання. Осягнення ролі лідера нації сучасниками і на відстані часу не можуть бути абсолютно ідентичними. Вони змінні під впливом соціальних, історичних, політичних чинників. Отже, такі дослідження спричиняють ревізію наративів і провокують переосмислення тих сенсів, які зберігає колективна пам'ять.

При цьому, як зауважував А. Загнітко, портрет (опис) мовної особистості не варто ототожнювати з описом мови художніх творів певного письменника, а необхідно враховувати його формальне і неформальне спілкування (епістолярну спадщину, спогади сучасників, діяльність перекладача тощо) [1, с. 23–33].

Метою цієї статті є окреслення рис мовного портрета Бориса Грінченка як знакової мовної особистості періоду формування модерної української нації без ототожнення з описом мови його художніх творів.

Задля реалізації мети ми визначили такі *завдання дослідження*: 1) проаналізувати мовні домінанти формального і неформального спілкування Бориса Грінченка з друзями й однодумцями через опрацювання егодокументів діяча; 2) сконцентрувати дослідницьку увагу на окремих рівнях лінгвоперсони – лексичному, морфологічному, словотвірному, орфографічному; 3) охарактеризувати роль мовної особистості Бориса Грінченка у становленні єдиної літературної мови та пошуку принципів правопису для неї.

Матеріали і методи. Одним із яскравих виявів Бориса Грінченка як лідера інтелектуальної спільноти є його пошуки «справжньої» української мови і правопису до неї. Для глибшого, а головне, сучасного осмислення мовної особистості Бориса Грінченка, для окреслення основних рис його мовного портрета було проаналізовано 203 приватні листи, які в 1883 і 1884 рр. написав і отримав Борис Грінченко, його кишеньковий записник на 76 сторінок від 1883 р., раніше не публікована п'єса «Гадина» 1884/1885 рр., інші егодокументи – дописи до періодичних видань, згадки сучасників тощо. Зауважимо, що це час вчителювання Бориса Грінченка на Слобожанщині.

Детальний перелік матеріалів дослідження (список джерел фактичного матеріалу) подано наприкінці статті. Список укладено із застосуванням умовних скорочень, якими послуговуємося при наведенні цитат. Джерела наведені за порядком їх згадування у тексті статті.

У дослідженні застосовано методологію епістеміології та лінгвоперсонології – розділу мовознавчої науки, який концентрує увагу на вивченні мовної особистості в її цілісності. Вона дає можливість репрезентувати окрему мовну індивідуальність у всьому обширі її виявів – часовому, просторовому, еволюційному, культурно-естетичному, соціумному, лінгвокультурологійному та ін. А одночасне застосування теорії рівнів відкриває перспективи студіювання індивідуальних портретів через лексичні, морфологічні, синтаксичні, словотвірні особливості створених цією особистістю текстів, дає можливість окреслити функційне навантаження принципів орфографії як поєднання відбиття реальної мови й умовності, що базується на правилах, та пунктуації.

Результати дослідження. У лінгвоперсонології концентрують увагу на окремих рівнях лінгвоперсони, зокрема й на орфографічному, що важливо в час становлення єдиної української літературної мови та пошуку правопису для неї.

При тлумаченні поняття «мовний портрет» у сучасній лінгвістиці спостерігаються два підходи: 1) репрезентація в мові мовної особистості; 2) мовні навички мовця в конкретних обставинах для актуалізації своїх намірів. Мовний портрет може бути як індивідуальним (відображаючи риси конкретної особи), так і колективним (відображаючи мовні звички представників певної спільноти). Формування мовного портрета особистості ґрунтується на її індивідуальних мовних уподобаннях і виявляється в комунікативній поведінці. Основною ознакою індивідуального мовного портрета є унікальний мовний стиль, що репрезентує особливості конкретної мовної особистості. У процесі аналізу фокус робиться на найбільш виразних і діагностично значущих мовних особливостях.

Різниця між мовним і мовленнєвим портретом полягає в тому, що перший, завдяки урахуванню індивідуальних мовних переваг, є точнішим, тоді як другий проявляється через вербальні дії та комунікативну поведінку. Обидва ці поняття є складовими ширшого терміну – лінгвокультурний типаж, що формує уявлення про людину не лише на мовному чи комунікативному рівні, а й з точки зору національних, лінгвістичних та соціокультурних характеристик.

Лінгвоіндивідуація виявляється у спонтанній потребі мовця реалізуватися в мові і через мову: вербалізувати осмислюване, передати прочитане тощо. Вона співвідноситься з природним процесом розвитку особистості та виявляється у двох основних різновидах – зовнішньому і внутрішньому. Перший ґрунтовано на утвердженні власного мовного Я, створення мовної «маски» з її адаптуванням до відповідного мовного середовища. Другий значною мірою орієнтований на внутрішній світ комуніканта, на поглиблення потреб лінгвальної самоідентифікації, мовного самоототожнення [2, с. 26].

Лінгвоіндивідуація Бориса Грінченка у 1883–1884 рр. є доволі викристалізованою. Спершу аргументуємо аспекти зовнішньої лінгвоіндивідуації.

Сам Борис Грінченко згадував про змосковлену атмосферу в родині, у якій інакше, ніж «по-московському не балакано й навѣть не дозволювано балакати» *(Зоря. 1892 (19), с. 374)*, хоча Марія Грінченко в додатку до листа, адресованого Миколі Плеваку, згадує, що батько Бориса Дмитро Грінченко «мови української не зневажав якось там спеціально, а просто вважав її мужицькою і через те забороняв дітям нею розмовляти» *(ОЗ 227, арк. 4)*. На підставі спогаду Дмитра Грінченка: «На седьмомъ году онъ мнѣ преподнесъ стихи въ четыре куплета по русски, а какъ то я далъ ему Шевченко, еще до поступленія въ училище, началъ писать по малорусски. Очень жалѣю, что не пришлось сохранить его дѣтскія писанія» (*ОЗ 322293, арк. 2*).

Під час навчання у першому класі Харківського реального училища Борис Грінченко захотів до своєї бібліотеки книжку Гоголя «Тарас Бульба» і товариш за нагоди придбав її, але це виявився україномовний переклад. Припускаємо, що авторства Михайла Лободовського, бо це був перший переклад на підросійській Україні. Борис Грінченко був розчарований тим, що книжка виявилась українською мовою і продав її [3, с. 42].

Світоглядні зрушення у мовній свідомості були спровоковані «Кобзарем» Тараса Шевченка, видання якого він знайшов і прочитав улітку на канікулах 1876 р. у 13-річному віці. «Шевченко зробивъ зъ мене заразъ же украинського націонала» *(Зоря. 1892 (19), с. 374)*. Спілкування з друзями-україножилами – Данилом Ткаченком (Пісочинцем) і Миколою Лободовським, що розпочалося наприкінці 80-х рр. XIX ст., утвердило формування Бориса Грінченка як українськомовної особистості.

Поглиблення потреб лінгвальної самоідентифікації, мовного самоототожнення Бориса Грінченка бачимо з приватних листів 1883 р., де йдеться про літературну мову та її стилістичну диференціацію.

Частина листа Бориса Грінченка від 19 жовтня 1883 р. стосується задуманої Марією справи вчитися рідній мові через переклад «Сагайдачного». Марія вирішила перекладати роман Данила Мордовця українською, надсилати переклад частинами Борисові для рецензування і правок. «Я не виправив ще твого перекладу, але читав і бачу, що ти можеш зробити це діло. <…> Але я тобі повинен де-що сказати про переклади на українську мову. Мова кожна не одразу виробляетця і багато треба часу і праці, поки вона стане здатною до виразу кожного розуміння. Так саме і з українською мовою. Як кажуть філологи, лексічні скарби нашої мови – незліченні. Я сам тієї-ж думки. Але ці скарби раз ще не зібрані до купи, а друге, що не розроблені так, як треба. Тим-то літературна (підкреслено Борисом) українська мова поки ще не в повному своему ро́звитку. Але до цёго повного розвитку зосталося вже дуже не багато часу» (*ОЗ 42260, арк. 3*).

28 жовтня того ж року в листі до Марії хвалиться, що сам перекладає Герберта Спенсера «Виховання розумове, моральне і фізичне». «Чисто науковий твір і переклад дуже важкий, але потроху просуваетця» (*ОЗ 42258, арк. 2 зв.*). А лист своєму другові Данилові Ткаченку Борис Грінченко починає фразами, що наслідують високий книжний стиль: «Преблагословенний град Олексіевка, року Божого 1883, місяця Листопаду у 28й день» – такою є преамбула до пояснення складності перекладацької роботи: «перекладаю як ти думаеш що? "Виховання розумове, моральне і фізичне" Герберта Спенсера. Ох важко! Але дія е! Давно вже бажалося спробувати силу мови на науковому творові» *(ОЗ 41146, арк. 1–1 зв.)*.

Елементи високого стилю знаходимо й у перекладах з церковнослов'янської українською «Псалмів Давида», що викладені у записнику Бориса Грінченка у грудні 1883 р. *(ОЗ 411226 б², с. 39–49)*. До прикладу уривок: «Коли забуду тебе, рідниноˊ моя і Ерусалиме мій, хай забуду праву руку свою. Хай язик мій присохне до вуст моіх, коли не памъятатиму тебе, і коли не постлавлю тебе вище од всіх моіх відрад».

Звичайно, що для офіційних потреб Борис Грінченко послуговувався мовою імперії – російською. Показовим прикладом «переключання» мовних кодів цієї особистості є вирізка статті, яку підготував народний учитель Борис Грінченко одразу після закінчення курсів для тогочасного щомісячника «Русский начальный учитель», що виходив у Петербурзі. Власне це вирізка самої публікації, що побачила світ у № 10 (жовтень 1883 р.) згаданого педагогічного журналу. Вирізка містить коментарі-приписки Бориса Грінченка вже після виходу статті.

Публікація Бориса Грінченка мала назву «Змієвскіе педагогіческіе курсы», а приписка-коментар «О дни блаженные! минули, Вам не вернутися николи!»; уривок зі статті: «Занатія на курсахъ продолжались съ 7 часовъ утра до 1 ½ или 2 часовъ дня. При этомъ 4 часа давались учителями и учительницами уроки въ устроенной при курсахъ школѣ, а остальное время посвящалось разбору этихъ уроковъ и обсужденію способовъ веденія занятій въ народной школѣ». І приписка-коментар між рядків: «(От чорти! Скільки мучили щодня! Я дивуюся тепер, як тілько ми витримали»)) *(ОЗ 41226, без нумерації)*.

У 1884 р. Борис Грінченко переходив на листування з друзями російською мовою, адже вважав, що так привертатиме до себе менше уваги імперських органів і цензорів [4, с.126, с. 133, с. 134, с. 139, с. 140].

Лінгвоіндивідуалізація – навмисне самовиділення мовної особистості, пов'язане з його прагненням набути мовної самості, впізнаваності, витворити такі прийоми мовного оперування, коли вони набувають певного статусу [2, с. 26–27] – на нашу думку, виявляється у правописній практиці Бориса Грінченка.

Основним принципом правопису для Бориса Грінченка у 1883 р. був фонетичний з метою повною мірою передати звуковий лад мови. Це період активного вчителювання Бориса Грінченка, тож такий правопис був виправданий педагогічними потребами тогочасного суспільства – учням найлегше було би опанувати фонетичний принцип письма, адже Грінченко-вчитель повсякчас обстоював необхідність навчати дітей рідної мови, а не церковнослов'янської та російської, як це було за часів його педагогічної роботи у Центральній Україні. (Звичайно, ще не йдеться про «грінченківку» такою, якою ми її маємо у «Словарі української мови»).

В основі Грінченкової графіки – російська кирилиця, яка у його використанні зазнала певних змін. А. Кримський називав таку графіку ярижкою (від назви кириличної літери **ы** «єри»); вона використовувалася для написання та друку творів українською мовою в Російській імперії. В основі ярижки (першопочатково – єрижка) були літери російської кирилиці, за своєю суттю вона була напівфонетичною та чітких правописних правил не мала. Це давало можливість українським діячам пристосовувати офіційну графіку

й орфографію до власних потреб, готуючи публікацію до перевірки цензурою. Але насамперед ця правописна система і її назва у середовищі тогочасної української інтелігенції сприймалася як силоміць накинута, що спостерігається в іронічному переосмисленні її назви через зближення зі словом *ярига* («людина низького соціального статусу; чорнороб» [5]) – єрижка > ярижка. Егодокументи Бориса Грінченка 1883 р. вказують на часткове адаптування російської кирилиці до потреб україномовної особистості. (У «грінченківці/грінченковичівці» ця адаптація буде значно глибшою і послідовнішою).

Візьмемо для прикладу уривок листа, написаний Борисом Грінченком Марії Гладиліній 18 серпня 1883 р. із села Тройчата, щоб підтримати її, адже родина не схвалювала стосунків із ним: «Я знаю, як це тяжко боротися з усім гуртом сімъі і других родичів. <…> Марусю серце мое, сто разів на день цілую твій перстінь, бо це едина вещь, котру я маю од тебе і коли-б міні Бог з неба приніс і дав що-небудь, щоб я зберіг, – я не беріг-би ёго так, як бережу той перстінь, що ти міні дала» (*ОЗ 42274, арк. 1 зв.*). Бачимо послідовне використання графеми ***и*** для українського високо-середнього [и], а графеми ***і*** для [і], фонетичне написання займенника ***міні***; водночас збереження графеми ***ё*** на позначення звукосполучення [йо], **ъ** для позначення роздільної вимови ***сімъі, е*** для передачі голосного [е], що не пом'якшує попередній приголосний, проте водночас і на позначення [йо] на початку слова (***едина***) і після голосного (***мое***).

У своїх текстах 1883 р. Борис Грінченко ще не вживає графеми ***ї*** та апострофа (**'**): «У мене тепер есть і буде до віку тільки два кохання: Україна і ти» *(ОЗ 42274, арк. 3 зв.*); «…надіі на другу школу в Олексіівці мало» *(ОЗ 40896, арк. 1*); «Про хату, котру нам будуть переробляти, можна багато де-чого цікавого написати. <…> Тільки скажу, що ця хата стара, камъяна і погана. Я надумав зробити іі гарною…» *(ОЗ 42264, арк. 2*).

Часто та в багатьох словах, як питомих, так і запозичених, пише на початку слова відповідно до вимови графему ***и***: «Листи до мене иноді зникають – май це на увазі» *(ОЗ 41147, арк. 2 зв.*); «Чи так, чи инак, а я думаю гризтися і думаю одвоювати собі де небудь більшу хатину» *(ОЗ 42264, арк. 5–5зв*); «Людська инертність, котра не дае людям змоги звернути з того шляху, яким вони йшли досі – це велика перешкода. Люде, котрі сорок, тридцять років прожили на підставі оттаких принціпів, вчинками котрих ці принціпи керували, – такі люде сили не мають покинути свої пересвідчення і почати жити иншим життям» *(ОЗ 42271, арк. 4–4зв.).*

За фонетичним принципом фіксує на письмі Борис Грінченко фіналь дієслів: «Якесь пересвідчення у мене відкілясь узялося, що твоя мати згодитця» *(ОЗ 42246, арк. 1 зв.*); «Другий рішенець такий. Твоя мати може просто сказати не хочу і годі! Просто не бажаю, щоб на Різдво було одруження. В такому випадкові, як і в тому, коли вона виставлятиме вітром підбиті причини, тобі треба, міні здаетця, докладно вияснити ій, що ніколи і ні за що не покинемо один о́дного, що для нас це діло цілого життя, діло життя й смерти. Це треба для того, щоб вона зрозуміла, що всі іі си́лкування перешкоджати нашому одружінню (коли тільки такі е́) не доведуть ні до чого і що те, шо раз зъязано, вже не розъязуетця нико́ли» (*підкреслено Борисом*) *(ОЗ 42247, арк. 2–2зв.*). В останній цитаті помітна увага до смислової ролі наголосу (часто ставить його у словах, які потенційно можуть бути неправильно прочитані).

У контексті цього дослідження варто також звернути увагу на написану Борисом Грінченком п'єсу «Гадина», яку планував опублікувати у 1885 р., але яка так і залишилась рукописом *(ОЗ 31334).* Чернетка рукопису зберігається у фонді першому Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського під номером 31334, підписана псевдонімом Бориса Грінченка – Василь Чайченко.

Єдиним можливим способом передачі системи української мови у друкованому виданні в російській імперії 1885 року була ярижка – офіційно дозволений правопис, що усталився у підросійській Україні з набуттям чинності Ємського указу (1876 рік) і використовувався до 1905 року.

Порівняння графіки та орфографії п'єси «Гадина» Бориса Грінченка з графікою й орфографією написаних ним у 1883–1885 роках приватних листів наводить на думку, що автор силкується писати ярижкою, тому дотримується її доволі непослідовно. З приватних листів Бориса Грінченка виразно постає фонетичний правопис, незначною мірою відмінний від кулішівки, широко застосовуваної тоді українськими письменниками і громадськими діячами. (Власне Грінченків правопис в історії графічних систем української мови часів формування модерної нації науковці називають грінченківкою / грінченчивиківкою. Він увійде у вжиток у 1905–1907 роках після виходу друком «Словаря української мови» [6]).

Графіко-орфографічні особливості рукопису п'єси у різних її частинах відмінні: I–III дії написані ярижкою, із незначними відступами від неї, IV–V дії – кулішівкою. Зміна графічних способів передачі тексту, на нашу думку, пояснюється комплексом причин. З приватного листування Бориса Грінченка відомо, що свої рукописи він давав переписувати подругам-однодумцям колежанкам по вчительських курсах у Змієві Анастасії Віцман, Любові Віцман та Марії Гладиліній (Грінченко) [7; 8; 9; 4]. Так автор дбав про збереження своїх текстів у кількох примірниках, а також, ймовірно, розраховував, що переписувачки при підготовці рукописів для надсилання цензурі дотримуватимуться офіційно встановленої і дозволеної орфографії. П'єсу Борис Грінченко записував у зшиток нашвидкуруч. Про це свідчать скорочення імен дійових осіб, відсутність розділових знаків у кінці реплік героїв, відступи від правил написання ярижкою. Здається, що саме тому IV–V дії записав кулішівкою – так йому було швидше і зручніше. Далі, ймовірно, покладався на переписувачів, адже саме вони надсилали його рукописи до цензури.

З огляду на це пропонуємо короткі зауваги графіко-орфографічного характеру, які допоможуть уважному читачеві п'єси.

У І–ІІІ діях текст Борис Грінченко подав переважно ярижкою, водночас із значними відступами від неї та варіантами написань:

– намагається вживати ***ы*** на позначення українського високо-середнього звука [и], проте часто її заміює на ***и***: сплутує навіть у слові *гадына/гадина*, що є назвою п'єси; іноді вживає і літеру **ѣ** на позначення [и] (*тиждѣнь, вѣбачай, жалувалѣ, спастьби / спасыби / спасиби*);

– силкується писати **ъ** в кінці слів після твердих приголосних, але ставить його непослідовно і спорадично (особливо у ІІ дії);

– український звук [і] передає і графічною одиницею ярижки – через ***и*** (*стилъ, двери, риднои*), і графемою, що усталилася в кулішівці – ***і*** (*дія, меншій, бійся, погіршае*), трапляються випадки, що й графемою **ѣ** (*якѣй*, *зароблєнѣй*); не використовуючи ***ї***, вживає ***і*** у комбінації з ***й*** для передачі звукосполучення [йі] (*йіхъ, мойій, йідять, йіхаты, шыйі, путящойі*) та перед йотованими голосними (*оцією паніею, сторія* "історія", з*лодіеви*); у випадках подвоєної йотоції [і] пише по-різному (*йійі / ійі / ій / іи* – "ії");

– застосовує ***ё*** на позначення звукосполучення [йо] (*ёго, усёму, цёму*) та комбінації звуків, що відповідають ***-ьо-*** (*слёзамы, сёгодни*);

– вживає ***е*** на позначення [е] (*Семенъ, Олена, Леся*) та для передачі звукосполучення [йе], але після голосних (*вміете, знаешъ, поважае, шануе, коверзуе*); проте іноді на початку слова пише ***э*** (*Эх!*);

– для передачі роздільної вимови застосовує ***ь*** або ***ъ*** між голосним та приголосним (*здоровья, мьякого, голубьята, симьйі/ симъи, выпъемо, убъю*).

Графічна система ярижки дає можливість Борисові Грінченку передавати живомовне звучання з його живими фонетичними процесами (асиміляціями за дзвінкістю (*роздягаетця, розсядься; одружусь зъ мирку, зъ жинкою, зъ наймычкы*) та за глухістю (*роспалюючѣсь*, *роспатякуваты, росердилась, съ Петром, съ хаты, съ смиття, с калѣткѣ*)); (асиміляціями за місцем і способом творення (*необашнѣйі*, *инчый, менчъ одъ другыхъ, швидче*)), (асиміляцією за м'якістю (*хазяйсьтво*)); (явищем, протилежним вокалізації (*Йродка*); (аферезисом (*Лександро* "Олександро", *сторія* "історія", *чор'зна* "чорт знає", *ба'яке* "бач яке", *увиходе* "входить")). Водночас окремі написання частково або повністю відповідають морфологічним принципам російського правопису, нав'язаним через ярижку (це переважно фіналь дієвідмінюваних дієслів: *граютця, доводытця, пидперизуетця, поратимешся, сміешся*).

IV–V дії записані автором у рукописі кулішівкою. Ця фонетична за своїм принципом графіко-орфографічна система для Бориса Грінченка була значно природнішою і простішою у застосуванні. Тому в цьому уривкові спостерігаємо значно менше різнописань:

– не вживає ***ъ*** та ***ы***, щоправда у перших рядках IV дії на ***ы*** ще трапляємо;

– звук [і] передає графемою ***і*** (*піде, привіз, на дворі, ходім*); звук [и] – графемою ***и*** (*подали, пироги, потилицю*), ця графема також використовується автором і для позначення початкового [и] (*геть ик бісовому батькові, иди*); звукосполучення [йі] – графемою ***ї*** (*їсть, хазяї, моїх*), проте подвійна йотація зафіксована варіантами написань (*її / іі / ій*);

– зберігає ***ё*** (*цёго, ёму*);

– вживає ***е*** на позначення [е] (*Стеценка, бере, геть*) та [йе] (*чуете-ж, сміе, лае, твое*), але в уривку знаходимо й ***є*** (*Євангелії*);

– для передачі роздільної вимови застосовує ***ъ*** (*пъе, памъятала, убъе*);

– фіналь дієслів записує за фонетичним принципом (*барисся, вилежуватимесся*).

Граничним виявом лінгвоіндивідуалізації можна вважати гру з активним використанням ресурсів української та російської мов. Наприклад, в одному з листів до коханої Борис переказує Марії часті випадки, коли йому доводилося писати листи «служивим» або читати листи їхнім неграмотним дружинам. Борисове око чіплялося за фразу з таких листів «цѣлую тебя нищотноразъ въ твои сахарнаи губки». Своїй нареченій про це пише так: «А кумедія, знаеш, як напише це який небудь "служивай" своїй половині, що сидить дома, у котроі губки стільки-ж до сахарних підхожі, як і халяви іі власних чобіт. Скільки міні доводилося отим кацапкам таких листів читати і завжи оттакі "нищотнаи цалування". Добре-ж, як ще московка хоч трохи чепурна. А то як зъявитця иноді таке, що й глянути не хочетця, та ще по кацапському звичаю, у калу та в брудоті, як свиня в болоті. А "губки сахарнаи!"» *(ОЗ 42269, арк. 2 зв.*).

Лінгвоіндивідуацій лексичних чи граматичних (тобто оказіоналізмів чи авторських неологізмів) у текстах листів 1883 року нами помічено не було. Тут іще варто згадати, з яким застереженням і критикою ставився Борис Грінченко до так обстоюваних Іваном Франком «кованих слів».

«Ковані слова» – лексеми, створені видатними мовними особистостями штучно і принагідно, здебільшого для тих випадків, коли в живій народній українській мові не було слів на позначення певних предметів чи явищ, «коли українському слову приходилося здобувати нові поля невідомих нині понять» (Іван Франко) [10, с. 188]. Вислів-термін увійшов у вжиток у 1870-х рр. [11, с. 31]; спочатку вживався прихильниками народницького напряму в розвитку літературної мови з негативною конотацією, адже вони вважали, що така форма мови має базуватися винятково на основі живої народної мови. «Втручалися в процес творення неологізмів в українській мові і російські чиновники. Так, 1881 р. Головне управління у справах друку в таємному циркулярі вказувало на необхідність не допускати «въ малоросійскій говоръ новыхъ словъ, вновь придуманыхъ и взятыхъ изъ языковъ польскаго и нѣмецкаго» [12, с. 214].

Запровадив творення не-народних слів Михайло Старицький. Слова «кували» насамперед автори перекладів творів світової літератури, публіцисти, науковці. «Кованими» їх називали тому, що подібне словотворення відбувалося за словотвірними моделями, невластивими тогочасній українській мові. Іван Франко у публікації

«Літературна мова і діалекти» [13] писав, що будь-яка літературна мова може закріпитися, якщо збагачується елементами сучасності, новими термінами і висловами та одночасно елементами народної говірки.

Борис Грінченко як людина близька до освіти, перекладацької та лексикографічної діяльності спочатку скептично ставився до «роблених слів». У своїй статті «Кілька слів про нашу літературну мову», виданій під псевдонімом В. Чайченка (1892) він зазначав: «Мова-бо літературна виробляетця не по кабінетах філології, а на широкій арені широкого народного життя» *(Зоря. 1892 (15/16), с. 298)*. Просив обґрунтовувати потребу «роблених слів»: «Коли хочете довести, що те чи инше слово має право на місце в літературній мові, то мусимо дати докладніші доводи, ніж той, що воно отам-о стріваетця» *(Зоря. 1892 (15/16), с. 298)*. Критикував «словокування», особливо невдале, радив не приписувати собі авторство слів: «Мене дивує, що дд. Франко та Лосун вважають за роблені такі слова, як *невикрутний, дошкульний, насмілюватися, звеселитися, невковирний* (слово, правда, негарне)… Здаетця ім кованим і вислів *мовний мотлох*. Але ж *мотлох* ніяк не можна назвати кованим уже через те, що слово е в польській мові, – коли ж воно не наше, то не коване, а позичене. Та я думаю, що воно не позичене, а таки наше» *(Зоря. 1892 (15/16), с. 312)*.

Між Борисом Грінченком та Іваном Франком розгорілася мовознавча полеміка на сторінках часопису «Зоря». Вона «стала потужним стимулом до зближення літературної мови Галичини й Наддніпрянщини… Кожен, обстоюючи свої позиції, водночас зумів добачити раціональні зерна в аргументах опонента» [14, с. 461].

«Ковані слова» в лінгвістичній концепції Бориса Грінченка варто проаналізувати і з погляду видання чотиритомного російсько-українського словника, що під його редакцією публікувався у Києві протягом 1907–1909 рр. За задумам ще Пантелеймона Куліша, а потім працівників часопису «Київська старовина», словник мав відбивати суто народну мову, без «кованих слів». Відповідно до цього словникові матеріали української частини черпалися з етнографічних записів і літературних творів, видрукуваних до 1870-х рр., або й пізніше, якщо письменник належав до так званого старого покоління. «Багато уваги приділяли народній виробленій термінології, тоді як недавно запозичені слова здебільшого виключено. Бувши в своїй основі збіркою запасу слів живої мови (переважно сільської), словник зумів уникнути надмірної регіональності… Завдяки такій методі словник став sui generis зведенням української літературної мови перед тим, як вона переорієнтувалася з селянина на інтелігенцію, а також до певної міри визначив на майбутнє принципи і підвалини її стандартизації» [11, с. 41].

Але після полеміки, що сталася з Іваном Франком, Борис Грінченко вже не був задоволеним характером підготовленого словника і лексичними матеріалами, поданими у ньому. Знаємо про це з листа Марії Грінченко до Олексія Шахматова від 19 жовтня 1910 р. Усвідомивши потребу утвердження української мови в усіх функціональних сферах, потребу вироблення єдиного її літературного стандарту, Борис Грінченко змінив своє ставлення до «кованих слів». Це почасти проглядається в ілюстративному матеріалі «Словаря», де включена різнодіалектна лексика (зокрема, галицька). Але мовознавець, письменник, учитель і лексикограф Борис Грінченко все ще різко негативно ставився до запозичених слів, саме їх і пропонував замінювати авторськими «кованими» неологізмами.

«Ковані слова» і полеміка навколо них стали яскравою сторінкою розвитку поліфункціональної української літературної мови.

У підсумку зазначимо, що кожна визначна мовна особистість постає в координатах «мовна особистість ↔ мовний колектив», де перша завжди підпорядкована активному впливу останнього, хоча необхідно враховувати й зворотну дію, оскільки активна особистість з її мовним потенціалом істотно впливає на загальномовну стихію колективу. Тож оточення Бориса Грінченка було українськомовним, або він його робив таким. Із переписки 1883 р. видно, що в результаті товаришування і близьких стосунків з Борисом Грінченком на українську мову у спілкуванні і листуванні перейшли колежанки зі Зміївських педагогічних курсів – Марія Гладиліна – кохана Бориса Грінченка, учителька Братеницької школи Богодухівського повіту; Анастасія Олександрівна Віцман – учителька Чупахівського училища Лебединського повіту та Віра Батоврина – учителька Харківського повіту. Вони вивчали мову у тому числі через листування, читання української літератури. Часто звертались до Бориса з проханням правити помилки, підказувати слова, порадити українські тексти.

Борис тішиться Маріїними успіхами в опануванні української: «Тобі не стає знання де яких слів і виразів мови, але це можна придбати, аби схотіти. А зголá (вообще) твоя мова – українська, а не роблена на москальський кшалт» (*ОЗ 42267, арк. 1 зв*.). Анастасія Віцман на двох останніх сторінках листа просить пояснити незнайомі їй українські слова та фразеологізми, які виписує з українських книжок, не вилучаючи з контексту, а в структурі речення, наприклад: *ясир, окульбачив, брама, гича, вежа, герць, имла, хибке серце, ловити гави, сувара, моцняе (ОЗ 35891, арк. 4–4зв*). Борис Грінченко радо повідомляє про це Іванові Зозулі: «наші дівчата вчатця українській мові» *(ОЗ 41140, арк. 2 зв.*).

Висновки. З практики формального і неформального спілкування Бориса Грінченка з друзями й однодумцями бачимо свідоме прагнення застосовувати в усіх сферах життя і діяльності саме українську живу мову, поширення цього намагання на мовну практику свого оточення. Це свідчить про викристалізувану лінгвоіндивідуацію діяча.

Лінгвоіндивідуалізація Бориса Грінченка найбільшою мірою виявляється на орфографічному рівні його лінгвоперсони. Як учитель він обстоював легкість і про-

стоту у застосуванні фонетичного принципу письма. Офіційну тогочасну російську кирилицю («ярижку») адаптував до потреб своєї українськомовної особистості. Завершальним етапом такого пристосування стало вироблення автором так званої «грінченківки / грінченковичівки», а перехідним до неї було вживання діячем «кулішівки».

Мовна особистість Бориса Грінченка відбиває культурно-історичний контекст епохи, потреби і проблеми мовного колективу, панівні лінгвістичні ідеї того часу. Це виявляється, насамперед, в уникненні ресурсів російської мови (хоч і панівної в імперії), у наданні переваги у вжитку питомій живомовній українській лексиці, у ставленні до так званих «кованих слів».

У своїй мовній практиці Борис Грінченко встановлював мовні пріоритети, мовні цінності для найближчого оточення, а невдовзі йтиметься й про мовні пріоритеті та цінності на рівні загальнонародному та загальнонаціональному. Визначну мовну особистість Бориса Грінченка за функційним статусом можна порівнювати з особистостями Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Івана Франка та інших класиків-реформаторів українськомовного простору нашого минулого.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у важливості та необхідності продовження дослідницької практики стосовно мовної особистості Бориса Грінченка за егодокументами наступних років його життя.

Список джерел фактичного матеріалу:

Зоря. 1892 (19) – Огоновський О. Исторія литературы рускои. Грінченко Б. Автобіографія. *Зоря. 1892. № 19 (1 жовтня).*

ОЗ 227 – Грінченко М. Лист до М. Плевако. 06.03.1911. ІР НБУВ. Фонд XXVII. Одиниця збереження 227.

ОЗ 322293 – Грінченко Д. [Спогади про дитячі літа Бориса]. ІР НБУВ. Фонд І. Одиниця збереження 322293.

ОЗ 42260 – Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 13–19.10.1883. ІР НБУВ.Фонд ІІІ. Одиниця збереження 42260.

ОЗ 42258 – Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 24–30.10.1883. ІР НБУВ.Фонд ІІІ. Одиниця збереження 42258.

ОЗ 41146 – Грінченко Б. Лист до Д. Ткаченка. 28.10.1883. ІР НБУВ. Фонд ІІІ. Одиниця збереження 41146.

ОЗ 41226б² – Грінченко Б. Записник. 1883. ІР НБУВ. Фонд ІІІ. Одиниця збереження 411226 б².

ОЗ 41226 – Грінченко Б. [Записки клаптики]. [Без дати]. ІР НБУВ. Фонд ІІІ. Одиниця збереження 41226.

ОЗ 42274 – Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 18–20.08.1883. ІР НБУВ. Фонд ІІІ. Одиниця збереження 42274.

ОЗ 40896 – Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 27[28].08.1883. ІР НБУВ. Фонд ІІІ. Одиниця збереження 40896.

ОЗ 42264 – Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 27–28.09.1883. ІР НБУВ. Фонд ІІІ. Одиниця збереження 42264.

ОЗ 41147 – Грінченко Б. Лист до Д. Ткаченка. 22.04.1883. ІР НБУВ. Фонд ІІІ. Одиниця збереження 41147.

ОЗ 42271 – Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 28.08–03.09.1883. ІР НБУВ. Фонд ІІІ. Одиниця збереження 42271.

ОЗ 42246 – Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 20–22.12.1883. ІР НБУВ. Фонд ІІІ. Одиниця збереження 42246.

ОЗ 42247 – Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 18–19.12.1883. ІР НБУВ. Фонд ІІІ. Одиниця збереження 42247.

ОЗ 31334 – Чайченко В. [Грінченко Б.]. Гадина. ІР НБУВ. Фонд І. Одиниця збереження 31334.

ОЗ 42269 – Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 08–12.09.1883. ІР НБУВ. Фонд ІІІ. Одиниця збереження 42269.

Зоря. 1892 (15/16) – Чайченко В. [Грінченко Б.]. Кілька слів про нашу літературну мову. *Зоря. 1892. № 15. 1/13. VIII; № 16. 15/27. VIII.*

ОЗ 42267 – Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 17–21.09.1883. ІР НБУВ. Фонд ІІІ. Одиниця збереження 42267.

ОЗ 35891 – Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 19.09.1883. ІР НБУВ. Фонд ІІІ. Одиниця збереження 35891.

ОЗ 41140 – Грінченко Б. Лист до Д. Ткаченка. 16.10.1883. ІР НБУВ. Фонд ІІІ. Одиниця збереження 41140.

Література:

1. Загнітко А. Теорія сучасної лінгвоперсонології: рівні й категорії. *Studia Ukrainica Posnaniensia* / red. A. Horniatko-Szumiłowicz (red. naczelny), T. Kosmeda (red. naukowy) i inne. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickewicza w Poznaniu, 2016. Zeszyt IV. S. 23–33.

2. Загнітко А. Мовна особистість в епістолярному дискурсі: типологія лінгвоіндивідуацій і лінгвоіндивідуалізацій. *Теорія лінгвоперсонології :* монографія. Вінниця: Нілан-Лтд, 2017. С. 25–30.

3. Яременко В. Людина без копії – Борис Грінченко: архівні документи, раритети, матеріали до біографії Б. Д. Грінченка, виявлені у 2013–2016 роках. Київ: Українські пропілеї, 2017. 258 с.

4. Вірченко Т., Видайчук Т. Літопис життя і творчості Бориса Грінченка. Рік 1884: Частина перша. *Синопсис: текст, контекст, медіа*, 2025. № 31(2). С. 123–140. https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.2.7

5. Ярижка. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / редкол.: О.С. Мельничук та ін. Київ: Наукова думка, 2012. Т.6: У–Я. С. 550.

6. Видайчук Т. Дискусія в Імператорській академії наук (1907 рік) щодо системи правопису «Словаря української мови». *Синопсис: текст, контекст, медіа*. 2021. № 27(3). С. 165–171. https://doi.org/10.28925/2311-259x.2021.3.6

7. Вірченко Т., Видайчук Т. *Науковий* проєкт «Літопис життя і творчості Б. Д. Грінченка»: від візій до практичної реалізації. *Синопсис: текст, контекст, медіа*. 2024. № 30(2). С.115–121. https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.2.8

8. Вірченко Т., Видайчук Т. Літопис життя і творчості Б. Д. Грінченка. Рік 1883. Частина перша. *Синопсис: текст, контекст, медіа.* 2024. № 30(2). С.122–139. https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.2.9

9. Вірченко Т., Видайчук Т. Літопис життя і творчості Б. Д. Грінченка. Рік 1883. Частина друга. *Синопсис: текст, контекст, медіа.* 2024. № 30(4). С.320–338. https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.4.11

10. Регушевський Є.С. «Ковані слова». *Українська мова. Енциклопедія* / за ред. В.М. Русанівського та ін. Київ: Наукова думка, 2004. С. 188. URL: http://litopys.org.ua/ukrmova/um188.htm (дата звернення: 06.08.2025).

11. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. Чернівці: Рута, 1989. 208 с.
12. Селезньов В. Мовні війни : Міф про «зіпсованість» української мови. Харків: Віват, 2016. 256 с.
13. Франко І. Літературна мова і діалекти. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1982. Т. 37. С. 203–211.
14. Франківська енциклопедія : у 7 т. Т. 1 : А–Ж / наук. ред. і упоряд. Є. Нахлік. Львів: Світ, 2016. 680 с.

References:

1. Zahnitko, A. (2016). Teoriia suchasnoi linhvopersonolohii: rivni y katehorii [Theory of modern linguistic and personal studies: levels and categories]. *Studia Ukrainica Posnaniensia* / red. A. Horniatko-Szumiłowicz (red. naczelny), T. Kosmeda (red. naukowy) i inne. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickewicza w Poznaniu. Zeszyt IV. pp. 23–33. [in Ukrainian].
2. Zahnitko, A. (2017). Movna osobystist v epistoliarnomu dyskursi: typolohiia linhvoindyviduatsii i linhvoindyvidualizatsii [Linguistic personality in epistolary discourse: typology of linguistic individuations and linguistic individualizations]. *Teoriia linhvopersonolohii : monohrafiia.* Vinnytsia: Nilan-Ltd. pp. 25–30. [in Ukrainian].
3. Yaremenko, V. (2017). Liudyna bez kopii – Borys Hrinchenko: arkhivni dokumenty, rarytety, materialy do biohrafii B. D. Hrinchenka, vyiavleni u 2013–2016 rokakh [A Man Without a Copy – Borys Grinchenko: archival documents, rarities, materials for the biography of B. D. Grinchenko, discovered in 2013–2016]. Kyiv: Ukrainski propilei. 258 p. [in Ukrainian].
4. Virchenko, T., Vydaichuk, T. (2025). Litopys zhyttia i tvorchosti Borysa Hrinchenka. Rik 1884: Chastyna persha [Chronicle of Borys Grinchenko's life and work. Year 1884. Part One]. *Synopsys: tekst, kontekst, media*, 31(2), 123–140. https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.2.75 [in Ukrainian].
5. Melnychuk, O. S. (Red.). (2012). Yaryzhka [Yaryzhka]. *Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: v 7 t.* Kyiv: Naukova dumka. T.6: U–Ya. p. 550. [in Ukrainian].
6. Vydaichuk, T. (2021). Dyskusiia v Imperatorskii akademii nauk (1907 rik) shchodo systemy pravopysu «Slovaria ukrainskoi movy» [Discussion at the Imperial Academy of Sciences (1907) regarding the spelling system of the «Dictionary of the Ukrainian Language»]. *Synopsys: tekst, kontekst, media,* 27(3), 165–171. https://doi.org/10.28925/2311-259x.2021.3.6 [in Ukrainian].
7. Virchenko, T., Vydaichuk, T. (2024a). Naukovyi proiekt «Litopys zhyttia i tvorchosti B. D. Hrinchenka»: vid vizii do praktychnoi realizatsii [Research project "Chronicle of Borys Grinchenko's life and work": from visions to practical implementation]. *Synopsys: tekst, kontekst, media,* 30(2), 115–121. https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.2.8 [in Ukrainian].
8. Virchenko, T., Vydaichuk, T. (2024b). Litopys zhyttia i tvorchosti B. D. Hrinchenka. Rik 1883. Chastyna persha [Chronicle of Borys Grinchenko's life and work. Year 1883. Part One]. *Synopsys: tekst, kontekst, media,* 30(2), 122–139. https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.2.9 [in Ukrainian].
9. Virchenko, T., Vydaichuk, T. (2024s). Litopys zhyttia i tvorchosti B. D. Hrinchenka. Rik 1883. Chastyna druha [Chronicle of Borys Grinchenko's life and work. Year 1883. Part Two]. *Synopsys: tekst, kontekst, media,* 30(4), 320–338. https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.4.11 [in Ukrainian].
10. Rehushevskyi, Ye.S. (2004). «Kovani slova» [«Forged words»]. *Ukrainska mova. Entsyklopediia.* V. M. Rusanivskyi (Red.). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from: http://litopys.org.ua/ukrmova/um188.htm [in Ukrainian].
11. Shevelov, Yu. (1989). Ukrainska mova v pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900–1941): Stan i status [The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900–1941): State and status]. Chernivtsi: Ruta. 208 p. [in Ukrainian].
12. Seleznov, V. (2016). Movni viiny : Mif pro «zipsovanist» ukrainskoi movy [Language wars: The myth of the «corruptness» of the Ukrainian language]. Kharkiv: Vivat. 256 p. [in Ukrainian].
13. Franko, I. (1982). Literaturna mova i dialekty [Literary language and dialects]. Zibrannia tvoriv: u 50 t. Kyiv: Naukova dumka. T. 37. pp. 203–211. [in Ukrainian].
14. Nakhlik, Ye. (Red.). (2016). Frankivska entsyklopediia : u 7 t. Frankivska Encyclopedia: in 7 volumes]. T. 1 : A–Zh. Lviv: Svit. 680 p. [in Ukrainian].

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.09.2025
Дата публікації: 03.11.2025